

ПРАВО ЛЮДИНИ НА КОМПЕНСАЦІЮ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

ГРИЩУК Оксана Вікторівна - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка

УДК 340.12 (477) + УДК 342.7 (477)

Научная статья посвящена теоретико-правовым проблемам права человека на компенсацию морального вреда. В результате исследования выявлено, что право человека на компенсацию морального вреда направлено, в первую очередь, на защиту человеческого достоинства.

Ключові слова: право людини на компенсацію моральної шкоди, права людини, компенсація моральної шкоди.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод людини є домінуючою. У цьому напрямку прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави. Так, преамбула до Загальної Декларації прав людини закріплює положення, за яким визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру. Преамбула до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права проголошує, що всі права людини «впливають із властивої людській особі гідності».

Дані положення отримали своє відображення й у Конституції України, згідно з котрою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – голо-

вним обов'язком держави (ст. 3). Саме закріплення за державою обов'язку забезпечення прав і свобод людини дає можливість, у випадку порушення останніх, звернутися до суду з метою їх захисту та відновлення, а також за компенсацією шкоди, завданої таким порушенням. У зв'язку з цим, набуває особливої актуальності створення розвиненого механізму реалізації прав і свобод людини, одним із яких є право людини на компенсацію шкоди моральної.

Аналіз досліджень даної проблеми

Проблемі юридичного права людини на компенсацію моральної шкоди присвячено праці багатьох учених, які є представниками різних галузвих юридичних наук. Так, у радянський період, а пізніше в Україні та Російській Федерації вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені, як М.М. Агарков, С.М. Антосик, Б.Т. Безлепкін, А.М. Белякова, С.А. Беляцкін, Д.В. Боброва, Л.В. Брусніцин, К.І. Голубев, М.І. Гошовський, В.К. Гришук, О.П. Кучинська, П.Н. Гусаковський, С.Є. Донцов, В.В. Глянцев, В.А. Дубрівний, А.М. Ерделевський, А.М. Карпухіна, М.І. Козюбра, Л.Д. Кокорев, О.М. Кокун, Л.О. Красавчикова, О.В. Крикунов, М.С. Малєїн, М.М. Малєїна, І.Л. Марогулова, Є.Є. Мачульська, Є.А. Міхно, С.В. Наріжний, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, В.Н. Парашенко, В.Я. Понарін, І.І. Потеружа, П.М. Рабінювич, З.В. Ромовська, А.М. Савицька, В.М. Савицький, С.Ф. Сокол, Н.С. Шимон

та інші. Низка питань з цієї тематики висвітлювалась й у працях таких дослідників з «дальнього» зарубіжжя, як: W. Daszkiewicz, I. Dobosz, S. Grzybowski, R. Jacques, A. Kopff, B. Kordasiewicz, M. Meyer, J. Panowicz-Lipska, Z. Radwanowski, S. Retterer, A. Ruggeri, M. Safjan, E. Soto Kloss, A. Spadaro, F. Sudre, A. Szpunar, E. Wojnicka.

Мета статті полягає у дослідженні генези права людини на компенсацію моральної шкоди. В Україні право на компенсацію моральної шкоди отримало законодавче закріплення лише 1993 року, коли чинний Цивільний кодекс України було доповнено статтею 440-1. У радянський період це право не було юридично визнаним. Поміж тим, своєрідний аналог права людини на компенсацію моральної шкоди можна зустріти ще у правових пам'ятках нашої держави, що свідчить про традиційну належність даного інституту до права України.

На сучасному ж етапі законодавець визнає, що право на компенсацію моральної шкоди є однією із гарантій захисту й інших прав і свобод. Це право прямо передбачене Конституцією України та знайшло своє юридичне закріплення у значній кількості інших законодавчих актів, водночас жоден із них не містить визначення загального поняття розглядуваного права. Такі акти розкривають зміст моральної шкоди лише стосовно регульованих ними галузевих правовідносин. У зв'язку з цим, поряд із відносною уніфікацією поглядів щодо самої можливості компенсації моральної шкоди, чітко простежуються відмінності в інтерпретації такої можливості у різних галузях права. Питання компенсації моральної шкоди розглядаються, зокрема, у конституційному, цивільному, трудовому, кримінально-процесуальному праві України.

Такий стан речей дає підстави говорити про необхідність нового, більш широкого підходу до права людини на компенсацію моральної шкоди. У теорії права вже обґрунтовано думку про те, що правовий інститут компенсації моральної шкоди є комплексним принаймні тому, що він стосується захисту усіх природних прав людини. Застосування зазначеного підходу дозволяє

узагальнити накопичений досвід галузевої практики застосування юридичних норм стосовно вказаного права, що матиме позитивний вплив на практичне здійснення права людини на компенсацію моральної шкоди. Та ще більш важливим видається те, що саме це право людини має бути досліджене передовсім як природно-правовий феномен, а вже потім – як явище юридичне.

Виклад основного матеріалу

Серед учених-правників не знайдено єдиного визначення поняття моральної шкоди. Аналіз наявної наукової літератури з цього приводу дав можливість виявити значну кількість визначень поняття моральної шкоди. Аналізовані роботи мали здебільшого галузевий характер, стосуючись здебільшого цивільного, трудового, кримінально-процесуального та, частково, конституційного й міжнародного права. Було встановлено, що моральна шкода зазвичай розглядається як складне соціальне явище, яке поєднує у собі два елементи: соціально-моральний та індивідуально-психічний. У такий спосіб вдалося виділити три підходи до розуміння поняття моральної шкоди: соціальний, індивідуально-психологічний та індивідуально-соціальний.

Представники соціального напрямку визначають моральну шкоду як наслідок порушення певних суб'єктивних прав людини, зокрема честі, гідності та ділової репутації. Так, М.Я. Шимінова вважає, що немайна шкода є результатом порушення нематеріальних благ [23, с.37]. М.М.Малеїна під немайновою (нематеріальною) шкодою розуміє такі наслідки правопорушення, які не мають економічного змісту і вартісної форми [14, с.37].

В. Плаксін вказує, що моральна шкода полягає у порушенні звичного для конкретної людини способу життя, викликаного протиправними діями іншої особи [17]. С.Е. Донцов, В.В. Глянцев також гадають, що моральна шкода має місце у разі порушення нормальних (такі, які склалися до заподіяння шкоди чи типові для життя громадян) життєвих зв'язків потерпілого, його ділової репутації, честі й гідності (включаючи національну честь і гідність) [5, с.216].

В.Н. Паращенко, С.Ф. Сокол зазначають, що моральна шкода – це, перш за все, категорія морально-психологічна. При формулювання визначення моральної шкоди слід оперувати такими поняттями, як честь і гідність. Тобто моральна шкода розглядається авторами як зменшення усяких особистісних якостей громадянина як у суспільній свідомості, так і в його власній свідомості. Прикладом може бути розчарування у певних соціальних цінностях (почутті дружби, товариської взаємодопомоги, підтримки), втрата віри в ідеали, якими особа керувалась і які були принципами її життя й повсякденної діяльності [16, с.51].

Б.Т. Безлепкін, визначаючи поняття моральної шкоди, заподіяної громадянину судово-слідчими органами, наголошує на тому, що це, поряд із позбавленням чи обмеженням свободи, – також позбавлення чи призменшення честі, (позитивної репутації), дискредитація доброго імені особи [1, с.78]. А.Д. Рахунов моральну шкоду розглядає як дискредитацію потерпілого, образу його честі і гідності [20, с.37].

Однак такий підхід все ж не позбавлений деяких недоліків. По-перше, поняття моральної шкоди розкривається авторами лише із соціальної позиції, залишаючи при цьому поза увагою її індивідуально-психічну сторону. По-друге, на наш погляд, має місце необґрунтоване обмеження соціального аспекту моральної шкоди лише випадками порушення нематеріальних благ.

Представники індивідуально-психічного напрямку визначають моральну шкоду, виходячи з категорії моральних чи фізичних страждань. Зокрема М.С.Малеїн під моральною шкодою розуміє немайнову шкоду, котра виявляється у заподіянні потерпілому моральних чи фізичних страждань [12, с.18], і вказує, що моральна шкода може знаходити свій вираз у порушенні психічного благополуччя, душевної рівноваги особи потерпілого [13, с.32].

У свою чергу, А.М. Белякова підкреслює, що моральна шкода виражається у переживаннях та стражданнях, а також у обмеженні можливостей особи брати участь у активному житті [2, с.53]. А.М. Ерделевський визначає моральну шкоду шляхом розкрит-

тя змісту згаданих страждань. Він зауважує, що під моральною шкодою (фізичними й моральними стражданнями) слід розуміти негативні психічні реакції людини, які виражаються у її відчуттях та уявленнях [25, с.22].

Отже, представники охарактеризованого вище напрямку, на відміну від їхніх попередників, роблять основний наголос на індивідуально-психічній стороні моральної шкоди, забуваючи про її соціальний аспект. Крім того, на нашу думку, зміст індивідуально-психологічної сторони моральної шкоди необґрунтовано звужено лише до фізичних і моральних страждань, що значно обмежує можливості її компенсації.

Представники індивідуально-соціального напрямку поєднують два вищезгаданих підходи. Так, один із його засновників В.А. Дубрівний вказує, що під моральною шкодою слід розуміти порушення нормального психічного стану людини, викликаного посяганнями на захищені законом її суб'єктивні права та інтереси, а також інші блага, в результаті чого цій особі заподіюються моральні страждання [6, с.65].

С. Шимон вважає, що моральна шкода являє собою втрати немайнового характеру, заподіяні фізичними чи душевними стражданнями, які виникли внаслідок дії (бездіяльності), що порушує права або блага, належні особі від народження чи внаслідок закону [24, с.25].

В.П. Паліюк також зазначає, що моральна шкода – це негативні наслідки, які настали в результаті порушення суб'єктивних (майнових і особистих немайнових) прав потерпілих, котрі призвели до приниження їх честі, гідності і ділової репутації в широкому значенні, в результаті чого потерпілому необхідні певні додаткові засоби для компенсації психологічних, моральних переживань і відновлення звичного душевного стану, способу життя [15, с.56].

Під моральною шкодою розуміють також негативні наслідки морального або іншого немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичних страждань, порушення немайнових або тісно пов'язаних із майновими прав чи інших негативних явищ, викликаних неправомірними явищами [4,

с.824]. Зустрічаємо й думку, що заподіяння моральної шкоди означає таке порушення суб'єктивних прав громадянина, яке ображає його честь, принижує його гідність в очах інших людей, дискредитує його і, у зв'язку з цим, заподіює йому моральних страждань [22, с.6]. Під “моральною шкодою” також розуміють шкоду і збитки, завдані не лише доброму імені й гідності потерпілого, але і його душевному стану [8, с. 23].

Отже, представники індивідуально-соціального напрямку визначають моральну шкоду як таку, що полягає у моральних, психічних чи фізичних стражданнях, змінах нормального психічного стану, які є наслідком порушення певних суб'єктивних прав людини. До позитивів даного напрямку можна віднести те, що його представники роблять спробу поєднання індивідуально-психічного та соціального аспектів моральної шкоди. Водночас, недоліком аналізованих вище робіт є необґрунтоване звуження змісту кожної зі сторін моральної шкоди.

Видається обґрунтованим стверджувати, що моральна шкода повинна розглядатись як така, що складається з двох виділених вище елементів. Таким чином, моральна шкода – це протиправне приниження (або замах на приниження) гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани. Запропоноване розуміння поняття моральної шкоди можна віднести до третього виду, проте ми пропонуємо розширити зміст її складових. Зокрема щодо соціального компонента, ми пропонуємо розглядати моральну шкоду як таку, що може бути заподіяна порушенням будь-яких прав людини.

У свою чергу, порушення прав людини повинно розглядатися, перш за все, як порушення її гідності у широкому розумінні. Так, у міжнародних актах, зокрема у Преамбулі до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, закріплено положення, за яким усі права людини «впливають із властивої людській особі гідності», а отже, гідність визнається джерелом прав і свобод людини. Це свідчить про те, що посягання на будь-яке з прав людини автоматично порушує її гідність, а це завдає людині моральної шкоди – викликає негативні

психічні процеси і стани.

Обраний підхід підтверджується ще й тим, що моральна шкода – це, перш за все, удар по особистості. З психологічної точки зору, структуру особистості (“я-концепції”) складає сукупність когнітивних, емоційних та регулятивних процесів, а також: я-ідеальне (уявлення про те, яким я повинен бути), я-реальне (який я є), я-динамічне (як я змінююсь) та я-фантастичне (яким я міг би бути). Проекція я-ідеального на я-реальне складає самооцінку особи. Рівень самооцінки особи є визначальним для рівня її домагань, котрий, своєю чергою, визначає рівень соціальних очікувань особи. У випадку заподіяння моральної шкоди соціальні очікування не справджуються, що, відповідно, викликає зміну рівня домагань особи та її самооцінки (уявлення про свою цінність як особистості), тобто її гідності.

Видається підставним стверджувати, що у кожному випадку порушення прав людини має місце порушення її гідності в широкому розумінні. Порушення ж гідності людини заподіює останній моральної шкоди. Таким чином, моральна шкода є протиправним приниженням гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани. Моральна шкода має два рівні: особистісний та соціальний. На соціальному рівні вона проявляється як порушення гідності людини, а на особистісному виявляється як негативні психічні процеси і стани.

Психічний стан, в якому перебуває людина в кожній конкретній ситуації свого життя належить до тих психологічних явищ, котрі традиційно відносяться до зрозумілих та водночас експериментально майже не досліджених. Поміж тим, психічний стан становить доволі складний феномен, виступаючи похідною від соціальної ситуації, стану психічного здоров'я, змісту, стилю та специфіки діяльності і в той самий час детермінантою якості психосоціального буття. У першому наближенні термін “психічний стан” означає певну стабільність у всій сукупності психічних процесів, котрі відбуваються протягом певного часу, і поряд із поняттями “психічні процеси” та “психічні властивості” описує психічне життя людини [11, с.36].

Усі згадані тут психічні явища взаємопов'язані. Так, психічні властивості – сталі душевні якості індивіда, що утворюються у процесі його тривалої відображальної діяльності, – формуються на ґрунті психічних процесів. Психічні стани – це така психологічна характеристика особистості, котра пов'язується з її порівняно тривалими психічними процесами; яскравим прикладом чому є настрій, в якому відбивається загальний емоційний тонус організму. І, насамкінець, психічні процеси – це різні форми цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності за допомогою центральної нервової системи [18, с.122].

Виходячи з вище сказаного, можна зробити висновок, що ставлення до дійсності відображається в мозку й переживається як задоволення або незадоволення, сум, гнів, сором, радість тощо. Переживання – це такий душевний стан особи, що викликаний психічними (моральними) чи фізіологічними (фізичними) відчуттями і враженнями. Переживання – це особлива внутрішня діяльність, внутрішня робота, за допомогою якої людині вдається подолати ту чи іншу критичну ситуацію і відновити втрачену душевну рівновагу. Переживання – це особлива діяльність, спрямована на зміну «картини світу» (сприйняття себе у світі і світу в собі) в критичних життєвих ситуаціях. Продукт роботи переживання – це завжди дещо внутрішнє і суб'єктивне: душевна рівновага, спокій, новий сенс тощо.

Процес переживання полягає не тільки в усвідомленні сенсу ситуації, а в пошуках, у творенні нових сенсів. Специфіка діяльності сенсоутворення полягає в усвідомленні неможливості жити, реалізувати себе так, як раніше, і в пошуку нових можливостей самореалізації. Боротьба за створення можливості реалізації життєвих потреб і є переживання. Процес переживання – це процес, спрямований на забезпечення психологічної можливості реалізації задумів і задоволення потреб [7, с.117]. В.П. Василюк також справедливо зазначає, що переживання – це процес подолання критичних ситуацій [3, с.50].

Переживання у широкому значенні можна назвати емоційними процесами. Вони здійснюють сигнальну та регулятив-

ну функції, спонукають людину до знань, праці, певних вчинків або стримують їх [11, с.197]. Емоційні процеси і стани сигналізують людині про стан задоволення її потреб і в цьому плані є “суб'єктивною формою існування потреби” [21, с.41]. Проте почуття викликаються також і діяльністю, зумовленою цими потребами, відображають відношення між її складовими. Вони, зрештою, характеризують особистість, відбиваючи усю складність її взаємин зі світом [9, с.357]. Характер переживань зумовлюється ставленням особистості до потреб та обставин, які сприяють або не сприяють їх задоволенню.

Коли людині заподіяно моральної шкоди, її переживання набувають негативного забарвлення. Починають домінувати негативні емоційні процеси, чий спектр є надзвичайно широким і обумовлюється передусім характером заподіяної шкоди, а також особливостями психічної організації (психічних властивостей) конкретної людини, її поглядами й уявленнями про себе та оточуючий її світ. Серед них виділяються негативні емоції (страх, гнів, печаль, злість, відчай, горе, роздратування, жах, образа, відраза та ін.), емоційні стани (настрій, фрустрація, афект) та почуття (ненависть, зневіра, розчарування та інші). Тобто можна стверджувати, що в емоційному аспекті моральна шкода знаходить свій вираз у негативних емоційних реакціях (процесах) та станах людини.

Поряд із цим, позитивні емоції можуть максимально згладити негативні психічні реакції і стани, зумовлені моральною шкодою, у зв'язку з чим потерпілий зацікавлений у ліквідації всіх несприятливих наслідків. Таку функцію покликана виконувати компенсація моральної шкоди, яка певною мірою сприяє усуненню негативних наслідків правопорушення, надає можливість набутти замість утраченого блага інше. Таким чином, компенсація моральної шкоди – це вчинення стосовно людини, котрій завдано такої шкоди порушенням її природних прав чи свобод, певних дій, які спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів і процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення.

Стосовно зазначеного обов'язку слід погодитися з професором П.М. Рабіновичем, який відзначає наступне. По-перше, цей обов'язок має насамперед загальносоціальну природу, оскільки коріниться у соціумі, у реальних суспільних відносинах (хоча потім, за певних умов, він може набути і юридичного характеру). По-друге, реалізовуватися цей обов'язок може цілком добровільно, так би мовити, «природним» чином (а не лише під загрозою державного примусу або ж унаслідок його застосування). А по-третє, його реалізація можлива не тільки шляхом сплати грошових коштів, але й будь-яким іншим способом, в тому числі не пов'язаним із фінансовими витратами [19, с.4].

Поряд з цим, слід зауважити, що при використанні даного права виникають певні обмеження, пов'язані, перш за все, з тим, наскільки людина здатна усвідомити порушення її гідності та прав. У даному випадку юридичного значення може набувати лише таке звернення, якому передувало усвідомлений вольовий вибір, котрий передбачає розуміння соціального значення вчинку і прогнозування його результатів. Велику допомогу у вирішенні цього питання може надати проведення психологічної експертизи та методика визначення розміру компенсації моральної шкоди.

Можна запропонувати систему критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди, до яких слід віднести:

- межі заявлених вимог;
- характер, обсяг та тривалість заподіяних позивачеві негативних психічних процесів і станів (застосування експертизи);
- стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої йому травми, тілесних ушкоджень (із можливістю застосування експертизи);
- істотність вимушених змін у життєвих і виробничих стосунках потерпілого, ступінь зниження його особистого престижу, ділової репутації (останнє залежить від характеру діяльності потерпілого, посади, часу й зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану);
- обставини, які передували правопорушенню, а також мали місце до і після нього;
- характеристики сторін конфлікту, мотиви їхньої поведінки, характер правопо-

рушення і ступінь його шкідливості (небезпеки);

- ступінь вини позивача та відповідача, а також майновий стан сторін.

Видається, що застосування запропонованого в роботі підходу дасть носіям права на компенсацію моральної шкоди можливість ширшого його застосування, сприятиме винесенню законних і обґрунтованих судових рішень, а також вплине на законодавче спрощення процедури його використання.

Висновки

На сучасному етапі розвитку України право на компенсацію моральної шкоди хоча й передбачене законодавством, але "розпорошене" за галузями права. Тому бачиться підставною необхідність виокремлення нового загальноправового інституту компенсації моральної шкоди. Таке виокремлення дає можливість застосування загальнодозволеного принципу до використання права людини на компенсацію моральної шкоди, яке розглядається як таке, що виникає внаслідок порушення будь-яких прав людини.

Вже сам факт захисту законом гідності і прав людини шляхом компенсації моральної шкоди має позитивний вплив на психічний стан потерпілого, зміцнює його віру у справедливість. І, навпаки, якщо право залишає людину без захисту, це додатково травмує її психіку, штовхаючи його до стану усвідомлення безвиході, безправ'я, несвободи. Адже саме завдяки правам людини індивід зберігає свою особистість і неповторність. Таким чином, право на компенсацію моральної шкоди – це можливість людини, котрій заподіяно таку шкоду внаслідок порушення її природних прав чи свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутись, у разі потреби, до компетентних національних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку.

АНОТАЦІЯ

Наукова стаття присвячена теоретично-правовим проблемам генези права людини на компенсацію моральної шкоди. В результаті дослідження виявлено, що право людини на компенсацію моральної шкоди спрямоване, в першу чергу, на захист людської гідності.

SUMMARY

The scientific article is devoted to the theoretical and legal problems of of human right of compensation for moral damage. It is discovered as a result of research, that a human right of compensation for moral damage is existed for defense of human dignity.

Література

1. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами. – М.: Юридическая литература, 1979. – 204 с.
2. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда.- М.: Юридическая литература, 1979. – 110 с.
3. Василюк В.П. Психология переживания. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200с.
4. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати. Нормативні акти, роз'яснення, коментарі. За ред. П.І. Шевчука – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 928 с.
5. Донцов С.Е., Глянцев В.В. Возмещение вреда по советскому законодательству. – М.: Юридическая литература, 1990. – 272 с.
6. Дубринный В.Я. Потерпевший на предварительном следствии. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. -99с.
7. Занюк С. Психология мотивации та емоції. – Луцьк: Вид-во Волинського держ. ун-ту, 1997. – 180с.
8. Киселев Я.С. Участники процесса, их права и обязанности в суде// Некоторые проблемы уголовного и уголовно-процессуального законодательства РСФСР. – Л., 1961. – С. 21-27.
9. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К.:Вища школа, 2000. -479с.
10. Максименко К.С. Психічні стани підлітків у контексті проблем сучасної педагогічної практики // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №4. – С. 36-41.
11. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. -256с.
12. Малейн Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. – М.: Юридическая литература, 1965. -228с.
13. Малейн Н.С. О моральном вреде // Государство и право. – 1993. – №3. – С. 32-39.
14. Малейна М. Компенсация за неимущественный вред// Вестник Верховного Суда СССР. – 1991. – №5. – С. 27-29.
15. Паліюк В.П. Моральный (неимущественный) вред. – К.: Право, 1999. – 232с.
16. Паращенко В.Н., Сокол С.Ф. Защита чести и достоинства гражданина в судебном порядке. – Минск: Веды, 1998. -108с.
17. Плаксін В. Відшкодування моральної шкоди за трудовим правом // Право України. – 1995. – №2. – С. 14-16.
18. Психологічний словник / За ред. чл.-кор. АПН СРСР В.І.Войтка. – К.: Вища школа, 1982р. – 216 с.
19. Рабінович П.М. Право людини на компенсацію моральної шкоди// Юридичний вісник України. – 2002р. – №3. – С.1-4.
20. Рахунов Р.Д. Расширение прав потерпевшего // Социалистическая законность.- 1969. – №4. – С. 36-39.
21. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2т. / АПН СССР – М.: Педагогика, Т. 1, 1989. – 485 с.
22. Савицкий В.М., Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – 172 с.
23. Шиминова М.Я. Компенсация вреда гражданам. – М.: Наука, 1979. -183с.
24. Шимон С. Відшкодування моральної шкоди в проекті Цивільного кодексу // Право України. – 1997. – №10. – С. 23-27.
25. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда. – М.: Юристь, 1996. – 96с.